

אמירת פסוקי דזימרא בברכותיהם למתפלל באיחור

הרב אביהוד שורץ, רס"ן – עוזר הרב הראשי לצה"ל

א. הקדמה

ב. תפילה וברכות קריאת שמע שלא בזמן

ג. אמירת פסוקי דזימרא קודם חצות היום

ד. אמירת פסוקי דזימרא לאחר חצות היום

ה. אמירת פסוקי דזימרא לפני עלות השחר

ו. סיכום

א. הקדמה

חייל באחת מגזרות הבט"ש יצא למשימה לפנות בוקר קודם עלות השחר, ועתיד לשוב ממנה מעט לפני חצות היום.

לדבריו, לא יוכל להתפלל תפילת עמידה במהלך הפעילות, אולם לקראת סוף הפעילות יוכל להתחיל ולומר בעל פה פסוקי דזימרא. שאלתו היא האם במצב כזה, כאשר תפילתו בוודאי תהיה באיחור עם תום הפעילות, יוכל לברך ברוך שאמר וישתבח.

ב. תפילה וברכות קריאת שמע שלא בזמן

טרם נתייחס לעניין הזמן שבו ניתן לומר פסוקי דזימרא בברכותיהם, יש להזכיר בקצרה את עיקרי ההלכות בנוגע לתפילה ולברכות קריאת שמע שלא בזמן:

1. תפילת עמידה של שחרית – זמנה לכתחילה עד ארבע שעות, אך בדיעבד או במקום שנאנס ולא יכול היה להתפלל בזמן, מתפלל עד חצות היום¹. לפיכך, החייל יוכל להתפלל תפילת עמידה לאחר הפעילות, לכולי עלמא².

2. היות שבמקום אונס ניתן להתפלל עד חצות היום, ממילא ניתן לומר בזמן זה גם את כל

1 שולחן ערוך או"ח פט, א; ומה שכתב המשנה ברורה בס"ק ו שיתנה שתפילתו נדבה, היינו רק במי שביטל תפילה במזיד, אך לא לגבי חייל שהיה בפעילות מבצעית.

2 תורת המחנה יב, ב.

ברכות השחר³. לדעת הרבה פוסקים⁴, את רוב ברכות השחר ניתן יהיה לברך גם לאחר חצות היום עד השקיעה או אפילו עד שעת השינה⁵.

3. קודם התפילה יש לקרוא קריאת שמע. לדעת השולחן ערוך⁶ לאחר שעה רביעית – יקרא קריאת שמע בלא ברכות, וכן מנהג רוב עדות המזרח. יש מן הפוסקים האשכנזים⁷ שהיקלו במקום אונס גדול לקרוא קריאת שמע בברכותיה עד חצות היום, וכן הורו חלק מגדולי ספרד⁸.

ג. אמירת פסוקי דזימרא קודם חצות היום

פסוקי דזימרא הם הכנה לקראת התפילה, הן כדי לסדר שבחו של מקום⁹ והן כדי לעמוד בתפילה מתוך שמחה¹⁰. היות שמדובר על הכנה לתפילה, אין אפשרות לומר פסוקי דזימרא אחרי התפילה, ומי שהתפלל ולא אמר פסוקי דזימרא קודם תפילתו, ישלים אותם לאחר התפילה בלא ברכות¹¹. הבית יוסף¹² העיר שיש שהבינו שאין להשלים את פסוקי דזימרא לאחר התפילה כלל, אך על כל פנים אין חולק על כך שגם אם משלימים את פסוקי דזימרא, אין לברך עליהם, משום שכאמור עיקר תקנתם כהכנה לתפילה.

לנוכח הזיקה ההדוקה בין פסוקי דזימרא ובין התפילה, מסתבר שדינם שווה, וכל זמן שמתפלל יכול גם לומר פסוקי דזימרא. ואכן כתב המשנה ברורה¹³:

”אבל ברכת ק”ש משמע בשו”ע לעיל בסימן נח ס”ו דכבר עבר זמנם, ולפי מה שכתבתי לעיל בסוף סי’ נח במשנה ברורה מותר לו לומר אף ברכת ק”ש כיון דבאונס עבר הזמן. ולכו”ע אפשר דיכול לומר פסוקי דזימרא עיין לעיל בסימן נב חידושי רע”א”.

- 3 משנה ברורה סימן נב, ס”ק י.
- 4 ראה משנה ברורה, שם, ובשו”ת יחוה דעת ד, ד.
- 5 תורת המחנה ג, ד.
- 6 אר”ח נח, ו.
- 7 ראה ביאור הלכה שם, ותורת המחנה יא, ג. בספר מחנה ישראל (חלק א פרק ו, ס”ק ג) כתב החפץ חיים שחייל בצבא יוכל לסמוך על כך ולקרוא קריאת שמע עד חצות היום.
- 8 ראה שו”ת חיים שאל ב, לח, ס”ק ע; והאריך לבסס פסק זה בשו”ת רב פעלים או”ח ב, יב, וטען שבמקום שבו יש מגדולי הפוסקים שלמדו מן הרמב”ם לברך אפילו כל היום, כדאי לסמוך על דעת המקובלים ולברך לפחות עד חצות היום.
- 9 ברכות לב, א; טור או”ח נב.
- 10 תוספות ברכות דף לא, א ד”ה רבנן, טור או”ח צג.
- 11 שו”ע או”ח נב, א, על פי דברי רב נטרונאי גאון.
- 12 שם, וראה בהרחבה בנושאי הכלים לשולחן ערוך.
- 13 סימן עא, ס”ק ד, לעניין אונס שחזר מן ההלוויה לאחר שעה רביעית.

המשנה ברורה מביא דבריו בדרך "אפשר", אך כתב על כך בשו"ת אז נדברו¹⁴:

"מי שמתפלל בשעת הדחק אחר זמן ברכות קריאת שמע אומר פסוקי דזמרה עם הברכות של ברוך שאמר וישתבח, שאין להם שייכות לקריאת שמע וברכותיה אלא להכנת התפילה - ראה משנה ברורה סימן עא, ואף שכתב שם "ואפשר", כך עיקר להלכה ונידון דידן עדיף יותר".

המקור שמציין המשנה ברורה לדבריו הוא חידושי רבי עקיבא איגר על השולחן ערוך בסימן נב. השולחן ערוך פוסק, שהמאחר לבית הכנסת ידלג על חלק מן המזמורים בפסוקי דזמרא, ואם אפילו בדילוג לא יספיק להגיע לתפילה עם הציבור, ידלג לחלוטין על כל פסוקי דזמרא (וראה במשנה ברורה שם ס"ק ו שאין נוהגים כן). על כך העיר רע"א:

"אם טעה בתפלה זו ולא אמר משיב הרוח וכדומה בענין שצריך לחזור ולהתפלל. י"ל דיאמר תחלה פסוקי דזמרה בברכה לפניה ולאחריה".

לאמור - פסוקי דזמרא כרוכים בתפילה, ועל כן אם טרם אמר אותם לפני התפילה, וכעת עליו לחזור ולהתפלל מפאת הטעות, רשאי לומר פסוקי דזמרא בברכותיהם. מכאן מבקש המשנה ברורה לדייק, שפסוקי דזמרא לעולם נגררים אחר התפילה, וכל שמתפלל - אפילו תפילה שלא בזמנה לאחר שעה רביעית - יאמר פסוקי דזמרא בברכותיהם. אמנם, לעצם דברי רע"א כתב בשו"ת שבט הלוי¹⁵:

"וגם כמדומני אין המנהג כהגרעק"א בזה לחזור גם על פסוקי דזמרה במקום שצריך לחזור על התפלה".

אך כאמור לנידון דידן, כל עוד עומד בשעה שניתן להתפלל בה, דהיינו קודם חצות היום, בוודאי יאמר פסוקי דזמרא בברכותיהם.

יש לציין, שפסקו של רע"א תלוי לכאורה בחקירה האם מי שהתפלל וטעה בתפילתו נחשב כמי שכלל לא התפלל, או שמא נחשב שהתפלל אלא שעליו להתפלל פעם נוספת לתיקון הטעות. בשו"ת יחוה דעת¹⁶ העיר על כך, וציין את המקורות בדברי הראשונים לעצם החקירה, ובתוך דבריו כתב:

"ומכיון שמבואר ברמב"ם ובטור ושלחן ערוך שזמן תפלת שחרית עד ארבע שעות, ואם התפלל עד חצות היום יצא חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה בזמנה. יוצא איפוא שעל כל פנים אחר חצות אין מקום לומר פסוקי דזמרה כלל, כיון שאינו זמן תפלה".

14 חלק יג סימן ל, ס"ק א.

15 חלק ו סימן יב.

16 חלק ג סימן ג, בתשובה העוסקת בברכות ברוך שאמר וישתבח לנשים.

מכלל לאו אתה שומע הן, שדעתו היא שקודם חצות היום, בזמן שבו בדיעבד ניתן להתפלל שחרית, ניתן גם לומר פסוקי דזימרא, ובפשטות משמע שהיינו בברכותיהם. על כן למסקנה בנידון השאלה הנ"ל, החייל אכן רשאי להתחיל ולומר פסוקי דזימרא בברכותיהם במהלך הפעילות, אף שיתפלל בפועל באיחור, כל עוד תפילתו מתקיימת קודם חצות היום.

ד. אמירת פסוקי דזימרא לאחר חצות היום

והנה, בספר תהילה לדוד על השולחן ערוך¹⁷ חידש חידוש גדול:

"לא מצאתי בשום מקום מבואר בלא התפלל שחרית דמתפלל מנחה שתיים - מה יעשה בפסוקי דזימרא, דהא נסדרו להזכיר שבחו של מקום קודם שיתפלל. והגם דבמנחה אין פסוקי דזימרא, איכא למימר דדי בפעם אחת ביום, אבל זה שלא סידר בשחרית - יסדר במנחה לתשלומי שחרית. ומסתימת כל הפוסקים משמע דאינו אומר פסוקי דזימרא, וצריך עיון".

למדנו מדבריו, שבפסוקי דזימרא ישנו קיום כפול: מצד אחד הכנה לתפילה, ומצד שני חובה עצמאית לומר דברי שבח והלל לקדוש ברוך הוא מדי יום ביומו וכלשון הגמרא¹⁸: "יהא חלקי מגומרי הלל בכל יום"¹⁹. אמנם כאמור לעיל, ברור שמי שאומר פסוקי דזימרא שלא כהכנה לתפילה לא יוכל לברך, אך בנידון התהילה לדוד, שמדובר על הכנה לתפילת מנחה במקום שבו לא אמר פסוקי דזימרא בשחרית ולא קיים באותו יום את חובת אמירת דברי שבח והלל, יוכל לומר פסוקי דזימרא בברכותיהם.

התהילה לדוד אינו מכריע בדבר הלכה למעשה, משום שלא מצא דבר מפורש על כך בפוסקים שקדמו לו. מי שהורה להלכה ולמעשה כאפשרות זו הוא בעל "משמרת שלום" מקוידנוב²⁰, שאף שמתח ביקורת נוקבת על מנהג חלק מן החסידים שאינם מתפללים תפילה בזמנה, הוסיף וקבע שמי שנאנס באונס גדול ולא התפלל שחרית קודם חצות היום, רשאי להתפלל מנחה לאחר חצות, ואחרי מנחה לומר גם פסוקי דזימרא וגם קריאת שמע בברכותיהם, קודם שיתפלל תפילת תשלומין לשחרית:

"ואם היה לו איזה אונס גדול ועבר חצות היום ולא התפלל, מצד עצם ההלכה יוכל לברך ברכות קריאת שמע ולהתפלל (דכבר נהוג עלמא כהפרי

17 אר"ח קח, א.

18 שבת קיח, ב.

19 בהבנת עומקם של דברים ראה שיעורו של הגרי"ד סולוביצ'יק בשיעורים לזכר אבא מארי כרך ב, בעניין פסוקי דזימרא.

20 סימן י, סעיף א.

חדש דפסק כהרמב"ם דברכות קריאת שמע כל היום), ולדעתי הנכון שיתפלל מנחה מקודם ואחר כך יאמר פסוקי דזימרא וברכות קריאת שמע ויתפלל תפילת תשלומין".

בעניין קריאת שמע וברכותיה – דבריו סותרים סעיף מפורש בשולחן ערוך, ואף הביאור הלכה שהקל לברך ברכות קריאת שמע אחרי שעה רביעית, התיר זאת רק עד חצות היום. ואולם בנוגע לפסוקי דזימרא לא מצאנו סתירה מפורשת לדבריו בשולחן ערוך, ואדרבה, ניתן לבסס אותם על דברי התהילה לדוד הנ"ל.

אמנם, כפי שציטטנו לעיל היחווה דעת בוודאי לא קיבל עמדה זו, והדגיש שאחר חצות היום אין לומר פסוקי דזימרא, ועל כן פשיטא ליה דהוי מצות עשה שהזמן גרמא, ובנות עדות המזרח אינן יכולות לברך עליה. דעתו של היחווה דעת בזה²¹ אינה מוסכמת, ובמשנה ברורה מפורש שנשים חייבות בפסוקי דזימרא²²:

"ופסוקי דזמרה עיין לעיל בסימן נב בחידושי רע"א דמוכח שם מדבריו דהעיקר ניתקנו בשביל התפלה א"כ ממילא חייבות".

ובשער הציון שם:

"והגר"ז כתב להפך וצריך עיון".

הנה, דנחלקו גדולי הפוסקים האם נשים חייבות בפסוקי דזימרא, אם כי אין הכרח לומר שיסוד המחלוקת בשאלה האם הוי מצות עשה שהזמן גרמא. ייתכן, שלדעת המשנה ברורה אכן אין לומר פסוקי דזימרא אחר חצות היום, אלא שהוא למד מדברי רע"א הנ"ל שישנה הצמדה מלאה בין פסוקי דזימרא לתפילה, וכל אישה המתפללת – ממילא תאמר גם פסוקי דזימרא בברכותיהם. סברה נוספת היא, שפסוקי דזימרא אינם אלא ברכת השבח, ובברכות שבח לא נאמר הכלל שנשים פטורות אם הזמן גרמן. ביחווה דעת דן בסברות אלה ודוחה אותן, אך לענייננו, אין להסיק מפסק המשנה ברורה ביחס לחיוב נשים בפסוקי דזימרא שנקט כבעל תהילה לדוד שניתן לומר פסוקי דזימרא בברכותיהם גם לאחר חצות היום. אדרבה, בספרו מחנה ישראל²³ כתב להדיא:

"ואם נמשך העבודה עד חצות הפסיד הכל התפלה וגם ק"ש וברכותיה ומכ"ש הפסוקי דזמרה לבד ברכות השחר לא הפסיד וגם מצות תפלין לא הפסיד שזמנה הוא כל היום".

21 וכתב את דבריו גם ביביע אומר ב, או"ח ו; ובילקוט יוסף סימן נא הערה לג האריך לדחות את דברי המשיגים על פסק זה.

22 סימן ע ס"ק ב.

23 חלק א פרק ו, ס"ק ג, ולהלן שם בס"ק ח.

מפורש בדבריו בדיוק כפי שכתב היחווה דעת, שאין אומרים פסוקי דזימרא לאחר חצות היום.

ובכן, נראה שאין ספקו של התהילה לדוד מוציא מידי ודאי של המשנה ברורה והיחווה דעת, וקשה לסמוך בעניין זה על דבריו של בעל "משמרת שלום".

ה. אמירת פסוקי דזימרא קודם עלות השחר

להשלמת הדיון נזכיר, כי בעל תהילה לדוד שנה את ספיקו אודות אמירת פסוקי דזימרא קודם תפילת מנחה גם בסימן נ"ב²⁴, ושם ציין סברה נוספת:

"מה שכתב המחבר "ואחר כך יקרא כל פסוקי דזימרא בלא ברכה", לכאורה נראה דהיינו דוקא בזמן תפילה, אבל אם עבר זמן תפילה שוב אין אומרים. אבל רש"י ז"ל כתב בברכות דף יא שברכת ישתבח אומרים אותה קודם זמן קריאת שמע אם ירצו. ולפי זה יש להסתפק אפשר דזמנם כל היום. ואיך שיהיה צריך עיון למה לא יאמרם במנחה, דנהי דבכל מנחה אין מסדרים שבחו של מקום בברכה לפני ולאחריה היינו שכבר סדר בשחרית, אבל זה שלא סדר בשחרית למה לא יסדר במנחה?! וצריך לומר דלא נתקנו אלא בשחרית וצריך עיון".

את טענתו העקרונית של התהילה לדוד כבר הבאנו לעיל, אך כאן הוא מעיר שכבר מצאנו וראינו שפסוקי דזימרא אינם תלויים בזמן תפילה, ואפשר לאומרם גם בשעה מוקדמת. ואכן, הדברים מפורשים ברש"י במסכת ברכות²⁵, שמסביר שהברכות על פסוקי דזימרא אינן חלק ממערך ברכות קריאת שמע, אלא עומדות בפני עצמן, וכך כתב:

"דאילו ברכה דישתבח אינה מן המנין שהיא לאחרי פסוקי דזמרה כמו ברכת הלל ואומרים אותה קודם זמן קריאת שמע אם ירצו".

ואכן, הפוסקים נקטו את דברי רש"י הללו כדבר פשוט. כך, למשל, כתב הביאור הלכה²⁶:

"אבל עד ברכו מותר לומר קודם זה הזמן, אך אין נפקא מינה כל כך מדין זה דהא לכתחילה בודאי אין להשהות התפילין מלהניחם עד בין ישתבח ליוצר וא"כ ממילא יאמר ברוך שאמר ופסוקי דזמרה אחר הזמן דכדי שיראה דהא זמן תפילין בבוקר הוא בכדי שיראה ולא קודם. אך מי שהשעה דחוקה לו יכול לע"ע לומר ברוך שאמר ופסוקי דזמרה בלא תפילין עד יוצר אור וכשיגיע הזמן דכדי שיראה ניח תפילין ויברך עליהם ויאמר מיוצר אור והלאה".

24 ס"ק ג.

25 יא, ב ד"ה יוצר אור.

26 סימן נח ד"ה זמן.

דברים אלה מפורשים כבר בפרי מגדים²⁷, וכן כתב גם המהרש"ם בדעת תורה²⁸. היחווה דעת²⁹ בתשובתו ביחס ל"מניין פועלים" הממהרים לעבודתם הדגיש, שהמלצתו להתחיל ברוך שאמר לאחר עלות השחר אינה נובעת מהלכות פסוקי דזימרא, אלא רק כדי לסדר נכון יותר את זמן הנחת תפילין, וסיכם וכתב:

"ועיין באליה רבה (סימן תרסד סק"ג) שכתב: פעם אחת בליל הושענא רבה טעו יחידי הקהל וכסבורים היו שעלה עמוד השחר, מפני שהלבנה היתה זורחת, והתחילו להתפלל, ולאחר מכן נודעה שגגתם, וגזר מהרי"ל על הקהל להתענות בערב ר"ח חשוון, ולהוציא ספר תורה ולקרות ויחל, ולומר סליחות, על שאמרו פסוקי דזמרה (בברכותיהם) והניחו טלית ותפילין בעוד לילה. ע"כ. ומשמע שגם פסוקי דזמרה אין לומר אלא לאחר עלות השחר. אך הגאון בעל תשובה מאהבה חלק ב' הוכיח במישור מפירוש רש"י בברכות (יא רע"ב) בד"ה יוצר אור, שברכות פסוקי דזמרה מותר לאומרם קודם עמוד השחר. ע"ש. וכן העיר הגאון מהרש"ם בספר דעת תורה (סימן תרסד) על דברי המהרי"ל, מפירוש רש"י הנ"ל. וכן כתב בספר תורת חיים סופר (סימן נא סוף סק"א). וכתב, שעם עמוד השחר יתחילו ברוך שאמר ופסוקי דזמרה, וטלית ותפילין יניחו בין ישתבח לברכו שקודם יוצר".

נמצא איפוא כי אף שהפוסקים לא קיבלו את חידושו של בעל תהילה לדוד, והורו שאין לומר פסוקי דזימרא בחלוף זמן תפילת שחרית לאחר חצות היום, הרי שנקטו שהצמדת פסוקי דזימרא לשחרית איננה החלטית, וניתן להקדים ולהתחיל פסוקי דזימרא בברכותיהם אף קודם עלות השחר.

1. סיכום

המתפלל בשעה מאוחרת, אך קודם חצות היום, יאמר פסוקי דזימרא בברכותיהם. אין לומר פסוקי דזימרא בברכותיהם לאחר חצות היום. מי שכבר התפלל שחרית לא יאמר פסוקי דזימרא בברכותיהם לאחר התפילה. המשכים קום רשאי לומר פסוקי דזימרא בברכותיהם אף קודם עלות השחר.

27 משבצות זהב תרס"ד, ס"ק א, ביחס לתקלה שהתרחשה פעם שהקדימו להתפלל בהושענא רבה קודם עלות השחר, ומדגיש הפרי מגדים שהבעיה היתה רק בברכה על טלית ותפילין קודם זמנם, אך לא בפסוקי דזימרא.

28 סימן נח, שם, ובסימן תרסד.

29 חלק ב סימן ח.